

## ՄԵՐԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

### ՑՅՈՒՐԻԽՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԷԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 2008-2010 ԹԹ.\*

**Բանալի բառեր և արտահայտություններ.** Հայոց ցեղասպանություն, Ցյուրիխ, արձանագրություններ, հայ-թուրքական հարաբերություններ, խորհրդարան, նախապայմաններ, 10հոկտեմբերի2009 թ.:

Հայ-թուրքական միջպետական հարաբերությունների պատմության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն ջյուրիխյան արձանագրությունները: Դեռևս ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի պաշտոնավարման վերջին տարում սկսված հայ-թուրքական զաղտնի բանակցություններն իրենց տրամաբանական ավարտին են հասնում նաև ՀՀ երրորդ նախագահ Ս. Սարգսյանի օրոք:

Փաստերը վկայում են, որ դեռևս 2007 թվականի սեպտեմբերին մեկնարկած հայ-թուրքական բանակցությունների հիմնական միջնորդ երկիրը Շվեյցարիան է: Հայտնի շվեյցարացի դիվանագետ, 2005-2010 թվականներին Շվեյցարիայի արտաքին գործերի պետքարտուղար Մայքլ Ամբյուլի անմիջական մասնակցությամբ արդեն 2008 թ. կայացել են երեք հանդիպումներ Հայաստանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի փոխնախարարներ Արման Կիրակոսյանի և Էրթողլու Ապալանի մասնակցությամբ: Ի դեպ, Մ. Ամբյուլն ընդգրկված է եղել նաև հայ-թուրքական արձանագրությունների մշակման գործում և ներկա գտնվել արդեն 2009 թ. հոկտեմբերին Ցյուրիխում դրանց ստորագրման արարողությանը: (1)

ԱՄՆ Պետքարտուղարի օգնական Դենիել Ֆրիդը շատ բարձր է գնահատել Ամբյուլի ավանդը բանակցային գործընթացում և խոստովանել, որ «նա հսկայական աշխատանք է կատարել և առանց նրա մենք ոչինչ չէինք անի»:(2)

Բանակցությունների արդյունքում 2009 թ. ապրիլի 22-ին, Շվեյցարիայի արտաքին գործերի դեպարտամենտի միջնորդությամբ ՀՀ և Թուրքիայի արտգործնախարարությունները համաձայնվում են հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման «ճանապարհային քարտեզ», որում արդեն խոսք կար պատմաբանների հանձնաժողով ստեղծելու վերաբերյալ:(3) Ընդ որում, այդ հանձնաժողովը պետք է զբաղվեր «Թուրքիայի և Հայաստանի ընդհանուր պատմության գիտական հետազոտմամբ»:(4)

Արդեն 2009թ. օգոստոսի 31-ին ՀՀ և Թուրքիան նախաստորագրում են «Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման մասին» և «Երկկողմ հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրությունները:(5)

Ի վերջո՝ 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Շվեյցարիայի Ցյուրիխ քաղաքում ՀՀ և Թուրքիայի ԱԳ նախարարների կողմից ստորագրվում է «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» և «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի

\*Հոդվածն ընդունվել է 28.06.2018թ.:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայոց պատմության ամբիոնը:

Հանրապետության միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրություններ: Նշված արարողությանը ներկա էին նաև ԱՄՆ, ԵՄ, ՌԴ և Շվեյցարիայի արտաքին գերատեսչությունների ղեկավարները: (6)

Հետաքրքիր է նկատել, որ ըստ բրիտանական «Չաքըն հաուս» հետազոտական կենտրոնի «Ռուսաստան և Եվրասիա» ծրագրի տնօրեն Ջ. Նիքսիի՝ «Միացյալ Նահանգների կողմից մեծ ճնշում կար, որ հայ-թուրքական արձանագրությունները ստորագրվեին 2009 թ. ապրիլին, երբ Օբաման պետք է այցելեր Թուրքիա՝ Քաղաքակրթությունների դաշինքի ֆորումից մեկ ամիս անց: Ադրբեջանի զայրույթն էր պատճառը, որ գործընթացը ձգձգվեց մինչև հոկտեմբեր»: (7) Նշենք նաև, որ արձանագրությունների ստորագրման արարողությունը տեղի է ունենում զգալի ուշացումով, որի պատճառով էլ ՀՀ և Թուրքիայի արտգործնախարարներին հնարավորություն չի տրվում հանդես գալ իրենց վաղօրոք պատրաստած ելույթներով:

Ստորագրված արձանագրությունների համաձայն երկու երկրների միջև հաստատվելու էին դիվանագիտական հարաբերություններ՝ համաձայն 1961 Վիեննայի կոնվենցիայի: Բացի այդ՝ նախատեսվում էր երկու ամսվա ընթացքում բացել սահմանները, ստեղծել միջկառավարական երկկողմ հանձնաժողով, որը բաղկացած կլիներ առանձին ենթահանձնաժողովներից, ընդ որում՝ ինչպես նշվում էր արձանագրության մեջ անհրաժեշտության դեպքում ենթահանձնաժողովի աշխատանքներին կարող էին մասնակցել նաև միջազգային փորձագետներ: (8)

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ արձանագրությունների կնքման հաջորդ օրն արդեն Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը հանդես է գալիս նախապայման պարունակող հայտարարությամբ: Նշելով, որ «ՀՀ-ի հետ Թուրքիայի սահմանի բացումը կապված է Ղարաբաղյան հիմնահարցում առաջընթացի հետ: Մենք ցանկանում ենք, որ բոլոր սահմանները բացվեն միաժամանակ»: (9)

Իսկ արդեն 2009 թ. հոկտեմբերի 14-ին ՀՀ նախագահը Թուրքիայի նախագահի հրավերով պատասխան այցով մեկնում է Թուրքիա՝ դիտելու Թուրքիա-Հայաստան ֆուտբոլային հանդիպումը: (10)

Նշենք, որ արձանագրությունների բովանդակությունը լայն քննարկման առարկա է դառնում ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Թուրքիայում, ընդ որում, եթե Հայաստանը շարունակում էր հանդես գալ երկու երկրների միջև առանց նախապայմանների հարաբերությունների կարգավորման պահանջով, ապա Թուրքիան, դրան հակառակ, սկսում է հանդես գալ երկիմաստ և անորոշ ձևակերպումներով:

Այսպես, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում ցյուրիխյան արձանագրությունների հետ կապված խորհրդարանական լսումների ընթացքում հատկապես բուռն քննարկումների տեղիք է տալիս Հայոց ցեղասպանության հարցը: Նման պայմաններում, Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմեթ Դավութօղլուն լսումների մասնակիցներին տեղեկացնում է, որ պատմական հարթակում Հայոց ցեղասպանության խնդիրը դառնալու է ձևավորվելիք ենթահանձնաժողովների քննարկման առարկա:

Մեզ հուզող հարցի տեսանկյունից, զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում ընդդիմադիր քրդական «Ժողովրդավարական հասարակություն» կուսակցության պատգամավոր Սելահեթթին Դեմիրթաշի ելույթը, որում վերջինս անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության խնդրին և նշում, որ... 1915-1916 թթ. այդ ժամանակվա երիտթուրք վարչախմբի կողմից Անատոլիան թուրքացնելու, իսլամացնելու նպատակով պարբերաբար կիրառվել է ոչ մուսուլմանների ոչնչացման քաղաքականություն...», ընդ որում ըստ Դեմիրթաշի, այդ ժամանակ հայ ժողովրդի հանդեպ կիրառվածներն ընդհանրապես տեղ չեն գտել պատմության գրքե-

րում, կրթության նախարարության հրատարակած դասագրքերում, ասես դրանք տեղի չեն ունեցել»:(11) Բացի այդ, ընդդիմադիր պատգամավորն իր ելույթում փաստում է, որ «Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ ստեղծվել է քաղաքական և գաղափարախոսական կարծրացած ընկալում» և ընդգծում, որ «իրենց պարտականությունն է այդ անբիռնից հայտարարել իրենց իմացած իրողությունների մասին»:(12)

Դժվար չէ կռահել, որ այդ և նմանատիպ ելույթները պետք է արժանանային ինչպես իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության (ԱԶԿ), այնպես էլ ընդդիմադիր ժողովրդահանրապետական (ԺՀԿ), «Ազգայնական շարժում» (ԱՇԿ) կուսակցությունների քննադատությամբ:

Բացի այդ, ցանկանում ենք ընդգծել նաև, որ ինչպես ցյուրիխյան արձանագրություններին նախորդող, այնպես էլ հաջորդող ժամանակահատվածում Թուրքիայի իշխանական վերնախավի ելույթներն ու գործողություններն զգալիորեն հակասում էին բանակցությունների ընթացքում ձեռք բերված պայմանավորվածություններին: Ուստի, սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ Թուրքիան հենց սկզբից մտադիր էր չհարգել ձեռք բերված պայմանավորվածություններն ու միջազգային պարտավորությունները: Արդյունքում ակնհայտ է դառնում, որ Թուրքիան քննարկվող ժամանակաշրջանում ՀՀ-ի հետ հարաբերություններում վարում էր երկակի քաղաքականություն, որի նպատակը մի կողմից քաղաքակիրթ աշխարհին ցուցադրելն էր, թե իբր Թուրքիան զգալի ջանքեր է գործադրում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ, մյուս կողմից, հավատարիմ մնալ ՀՀ-ի հետ հարաբերությունները կարգավորելու հարցում նախապայմանների առաջադրմանը:

ՀՀ-ում ևս ցյուրիխյան արձանագրությունների բովանդակությունը դառնում է խորհրդարանական լուսնների առարկա, որոնք անցկացվում են նախքան արձանագրությունների ստորագրումը 2009 թ. հոկտեմբերի 1-ին Ազգային ժողովի Արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովում: Լուսններին մասնակցում էին ՀՀ արտգործնախարար Է. Նալբանդյանը, հանձնաժողովի նախագահ Ա. Ռուստամյանը, հանձնաժողովի անդամներ, փորձագետներ և ուրիշներ:(13)

Հանձնաժողովի նախագահ Ա. Ռուստամյանն իր ելույթում նշում է, որ «նախաստորագրված արձանագրությունները թուրքական նախապայմանների համար հող են ստեղծում» և որ «ընդհանուր սահմանների ճանաչման մասին արձանագրություններում տեղ գտած ձևակերպումները Թուրքիային և Ադրբեջանին հնարավորություն են տալիս խուսափել Կարսի պայմանագրի իրավական վիճարկման հետևանքներից և հասնել խորհրդային միության և Թուրքիայի միջև հաստատված սահմանների՝ Անկախ Հայաստանի կողմից ճանաչմանը»: Բացի այդ, Ռուստամյանի կարծիքով արձանագրություններում տեղ գտած պատմական փաստերն ուսումնասիրելու հետ կապված ենթահանձնաժողովի ստեղծման գաղափարը «մեծ նվեր է մատուցում Թուրքիային Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը միջազգային մակարդակից իջեցնելով երկկողմ հարաբերությունների հարթություն»:(14)

Անկախ պատգամավոր Տ. Թորոսյանի կարծիքով, արձանագրություններով «կողմերը որոշում են բացել ընդհանուր սահմանը, այսինքն, հավասարության նշան է դրվում Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանի նկատմամբ վերաբերմունքի միջև», որով էլ, փաստորեն, Հայաստանը «շատ մեծ զիջում է անում Թուրքիային՝ նրա վրայից ջնջելով միջազգային իրավունքը ոտնահարողի խարանը»:(15)

Ուշագրավ հարցադրումներ է պարունակում լուսնների ընթացքում ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն Ա. Մելքոնյանի ելույթը: Այստեղ վերջինս իր տարակուսանքն է հայտնում այն փաստի հետ կապված, որ «փաստաթղթերը պատրաստած անձինք պնդում են, որ դրանցում նախապայմաններ չկան»: Դրան

Մելքոնյանը հակադրում է այն փաստը, որ ըստ արձանագրությունների «կողմերը ճանաչում են միմյանց միջև գոյություն ունեցող սահմանը»: Բերելով նաև այլ փաստարկներ արձանագրություններում նախապայմանների առկայության վերաբերյալ, Ա. Մելքոնյանն ուշադրություն է հրավիրում նաև արձանագրություններում տեղ գտած այն ձևակերպման վրա, ըստ որի՝ «կողմերը ձեռնպահ են մնում բարիդրացիական հարաբերությունների ոգուն չհամապատասխանող քաղաքականություն վարելուց» և փաստում, որ այդ միտքը վերցված է 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրից, որը ըստ հեղինակի «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև կնքված պայմանագրերից՝ մեզ համար ամենածանրն ու վատթարագույնն էր»:(16)

Ուստի ամենևին էլ պատահական չէր, որ Ա. Մելքոնյանը դեմ է արտահայտվում արձանագրությունների ստորագրմանը:

Քննարկվող հիմնահարցի տեսանկյունից բավական ուշագրավ է նաև լսումների ընթացքում Կանադայում ՀՀ նախկին դեսպան Ա. Պապյանի ելույթը: Այստեղ նա հանդես է գալիս արձանագրությունների բովանդակության հետ կապված կոնկրետ գնահատականներով: Այսպես, ըստ Պապյանի՝ արձանագրությունները նախ «խախտում են ՀՀ տարածքային ամբողջականությունը, ոտնահարում են միջազգային իրավունքի մի շարք հիմնադրույթներ, հակասում են ՀՀ Սահմանդրությանը և գործող օրենսդրությանը»: Բացի այդ՝ դրանք «սակարկության առարկա են դարձնում ՀՀ և հայ ժողովրդի շահերը, իրավունքներն ու ազգային մեծագույն ողբերգությունը, խիստ կասկածելի, միայն ենթադրյալ տնտեսական շահի համար մեզ զրկում են ապագայում մեր զարգացման հնարավոր միջոցներից և վտանգի են ենթարկում ՀՀ բուն իսկ գոյությունը» և, վերջապես, «չեն ապահովում բանակցությունների նպատակ հայտարարված լիարժեք դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ու սահմանի երաշխավորված բացումն ու բաց մնալը»:(17) Ելնելով նշված գնահատականներից՝ Պապյանը ևս դեմ է արտահայտվում արձանագրությունները ստորագրելուն:

Արդեն 2010 թ. հունվարի 12-ի ՀՀ Սահմանդրական դատարանում քննության է առնվում Ցյուրիխյան արձանագրությունների համապատասխանությունը ՀՀ Սահմանադրությանը: Արդյունքում, ՀՀ Սահմանադրական դատարանը հաստատում է, որ ցյուրիխյան արձանագրությունները համապատասխանում են ՀՀ Սահմանադրությանը միևնույն ժամանակ որոշման նախաբանում հայտարարելով, որ «արձանագրությունները չեն կարող մեկնաբանվել այնպես, որ հակասի Հայաստանի անկախության հռչակագրի 11-րդ հոդվածին, որտեղ նշվում է, որ Հայաստանը աջակցում է Օսմանյան կայսրությունում և Արևմտյան Հայաստանում 1915 թ. տեղի ունեցած ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը»:(18)

ՄԴ-ի որոշման հետ կապված մենք լիովին կիսում ենք հարգարժան Տ. Թորոսյանի այն կարծիքը, որ այդ «որոշումը հիմնված էր երկակի մոտեցման վրա. մի կողմից հաստատում էր Արձանագրությունների սահմանադրականությունը, մյուս կողմից՝ սահմանափակում դրանց կիրառումը Ցեղասպանության և գործող հայթուրքական սահմանի ճանաչման վերաբերյալ»:(19)

Թուրքական իշխանությունները անդրադառնալով ՀՀ ՄԴ-ի նշված որոշմանը, արտգործնախարարության մակարդակով տարածում են հաղորդագրություն, որում մասնավորապես նշվում էր. «Հայաստանի Սահմանադրական դատարանի որոշումը վտանգում է այդ արձանագրությունների շուրջ ընթացող բանակցությունների բուն իմաստը, ինչպես նաև դրանց հիմնարար նպատակը: Այդ մոտեցումը չի կարող ընդունելի լինել թուրքական կողմի համար»:(20)

Բացի այդ Թուրքիայի տնտեսական և հասարակական հետազոտությունների հիմնադրամի տնօրեն Ա. Գորգուլուն անդրադառնալով ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշմանը, կարծիք է հայտնում, որ «դրանք ձախողում են պատմաբան-

ների ենթահանձնաժողովի ստեղծման հիմքը, որն էլ իբր պետք է ուսումնասիրեր 1915 թ. իրադարձությունները»:(21)

Այսպիսով, Թուրքիան փորձում էր ցյուրիխյան արձանագրությունների վավերացման պատասխանատվությունը ՀՀ իշխանությունների վրա դնելով՝ պահանջել վերջիններից վերանայել ՍԴ որոշումը, մինչդեռ ըստ ՀՀ Սահմանադրության, այդ որոշումները վերջնական են և վերանայման ենթակա չեն:

ՀՀ ՍԴ որոշումից մեկ ամիս անց՝ փետրվարի 12-ին, ցյուրիխյան արձանագրությունները ուղարկվում են Ազգային ժողով՝ վավերացման: ՀՀ Ազգային ժողովում ցյուրիխյան արձանագրությունների վավերացման հետ կապված կարծիքները երկփեղկվում են: Այսպես, ՀՀ խորհրդարանում ներկայացված քաղաքական ուժերից ՀՀԿ, ԲՀԿ և ՕԵԿ-ը արտահայտվում են արձանագրությունների վավերացման օգտին, ընդ որում միայն այն դեպքում, եթե Թուրքիայի խորհրդարանը առանց նախապայմանի վավերացնի դրանք:

Հակառակ դրան ՀՀ ԱԺ-ում ներկայացված ՀՀԴ խմբակցությունը կոչ է անում «ծախողել արձանագրությունների վավերացումը սահմանադրական բոլոր միջոցներով (22), այն պատճառաբանությամբ, որ 21-րդ դարում «փակ սահմանը անորոշվել է»:(23)

Օգտվելով այդ հանգամանքից թուրքական կողմը իրեն բնորոշ խորամանկությամբ առաջ է քաշում այն տեսակետը, թե արձանագրությունների վավերացման և երկու երկրների միջև հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը սառեցնելու նախաձեռնողը ոչ թե Թուրքիան է, այլ Հայաստանը:

Նման պայմաններում 2010 թ. ապրիլի 12-ին Վաշինգտոնում կայացած հանդիպման ընթացքում ՀՀ նախագահն ու Թուրքիայի վարչապետը քննարկում են տարածաշրջանային զարգացումների ու Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման հնարավոր ուղիները:(24) Ինչպես այդ, այնպես էլ արդեն ապրիլի 20-ին կայացած ՀՀ նախագահ Ս.Սարգսյանի և ՌԴ նախագահ Դ. Մեդվեդևի հանդիպումները մեծ հաշվով չեն կարողանում հաղթահարել Հայաստան-Թուրքիա միջպետական բանակցություններում առկա խոչընդոտները (25) «քանզի Թուրքիան նախկինի նման շարունակում էր ՀՀ-ի հետ հարաբերություններում առաջ քաշել նախապայմաններ՝ դրանով իսկ հակասելով ցյուրիխյան արձանագրություններում առկա առանց նախապայմանների ձևաչափին:

Կարծում ենք հենց դա էր հիմնական պատճառը, որ 2010 թ.ապրիլի 22-ին՝ Հայոց ցեղասպանության 95 ամյակի նախաշեմին, Հայաստանում իշխող քաղաքական կուլիցիան հանդես է գալիս հայտարարությամբ, որում նշվում էր, որ չնայած ՀՀ Նախագահի և ՀՀ Ազգային ժողովի գործադրած հետևողական քայլերին ուղղված Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հրաբերությունների հաստատմանը, Թուրքիան շարունակում էր «նախապայմանների առաջադրման» քաղաքականությունը, որն էլ հենց համաձայն հայտարարության փակուղի մտցրեց հայ-թուրքական արձանագրությունների խելամիտ ժամկետներում վավերացման գործընթացը»: Ուստի ՀՀ-ում իշխող կուլիցիոն մեծամասնությունը, իմաստազրկված համարելով այդ փուլում վավերացման գործընթացի հետագա շահարկումը ՀՀ խորհրդարանում, անհրաժեշտ է համարում առկախել այդ գործընթացը՝ հանելով դրանք քառօրյա միստերի օրակարգից մինչև թուրքական կողմը պատրաստ լինի առանց նախապայմանների գործընթացը շարունակելու»:(26) Դրանով ցյուրիխյան արձանագրությունների վավերացման գործընթացը ՀՀ Ազգային ժողովում սառեցվում է: (27)

Նույն օրը Ս. Սարգսյանը հանդես է գալիս հեռուստաուղերձով, որտեղ նշվում էր, որ«...Ցյուրիխյան արձանագրությունների վավերացման ողջամիտ ժամկետները մեր կարծիքով արդեն ավարտվել են», և որ «ամեն գնով ապրիլի 24-ն անցկացնելու թուրքական գործելաճի պարզապես անընդունելի է»: Ուստի ըստ ՀՀ

նախագահի՝ Թուրքիայի իշխանությունները պետք է լավ իմանան, որ ապրիլի 24-ը Հայոց ցեղասպանությունը խորհրդանշող օր է, բայց այն որևէ կերպ չի սահմանափակում դրա միջազգային ժամանակացույցը: Վերջում ՀՀ նախագահը հայտարարում էր, որ «այս պահից սկսված հարաբերությունների կարգավորման փուլը համարում են սպառված»:(28)

Ճշմարտության դեմ մեղանչած չլինելու համար ցանկանում ենք ընդգծել, որ ՀՀ նախագահի այս ուղերձն ընդամենը պատասխան էր դրանից վեց ամիս առաջ Էրդողանի կողմից Թուրքիայի խորհրդարանում ցյուրիխյան արձանագրությունների վավերացման գործընթացի կասեցմանը:

### ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Մայքլ Ամբյուլ՝ հայ-թուրքական գործընթացի շվեյցարացի «կապավորը», «Հատուկ թղթապանակ», 20.01.2014, <https://mediamax.am/am/news/special-file/8778>
2. Մայքլ Ամբյուլ՝ հայ-թուրքական գործընթացի շվեյցարացի «կապավորը», «Հատուկ թղթապանակ», 20.01.2014, <https://mediamax.am/am/news/special-file/8778>
3. Torosyan T., The Return of Turkey. Ankara in the South Caucasus after the Russian-Georgian War, Russia in Global Affairs, Vol. 7, 2009, N3, July-September, p. 127. Նույն նաև, Shiriyev Z., and Davies C., The Turkey-Armenia-Azerbaijan Triangle: The Unexpected Outcomes of the Zurich Protocols, Perceptions: Journal of International Affairs, Spring 2013, Vol. XVIII, n 1, p 192.
4. Sten Phillips D., Diplomatic History: The Turkey-Armenia Protocols, New York: Columbia University, Institute for the Study of Human Rights, 2012, p. 55.
5. Նույն տեղում:
6. Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին, [http://www.mfa.am/u\\_files/20091013\\_protocol.pdf](http://www.mfa.am/u_files/20091013_protocol.pdf) Արձանագրություն ՀՀ և ԹՀ միջև հարաբերությունների զարգացման մասին, [http://www.mfa.am/u\\_files/20091013\\_protocol.pdf](http://www.mfa.am/u_files/20091013_protocol.pdf)
7. James N., Ready to Lead: Rethinking America's Role in a Changed World. Chatham House Paper, 2010, p. 134.
8. Տե՛ս, ՀՀ ԱԳՆ 2008, 2009 հաշվետվությունները՝ <http://mfa.am/hy/annualreport/>
9. Գեղամյան Վ., Հայ-թուրքական հարաբերությունների 2008-2010թթ. հետա-հայաց ամփոփում, 01.02.2011, [http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT\\_ID=5338](http://www.noravank.am/img/detail.php?ELEMENT_ID=5338)
10. Նախագահ Սերժ Սարգսյանի աշխատանքային այցը Բուրսա (Թուրքիայի Հանրապետություն), 14.10.2009, <http://www.president.am/hy/foreign-visits/item/2009/10/14/news-74/>.
11. Մելքոնյան Ռ., Հայոց ցեղասպանության խնդիրը Թուրքիայի խորհրդարանում (2007-2014), ժամանակակից եվրասիա, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2014, հատոր III (2), էջ 78-79:
12. Նույն տեղում:
13. Հայ-թուրքական հարաբերությունների և նախաստորագրված արձանագրությունների վերաբերյալ խորհրդարանական լսումներ Ազգային ժողովում, 01.10.2009, [http://www.parliament.am/news.php?cat\\_id=2&NewsID=3533&year=2009&month=10&day=01](http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=3533&year=2009&month=10&day=01)
14. Հայ-թուրքական հարաբերությունների և նախաստորագրված արձանագրությունների վերաբերյալ խորհրդարանական լսումներ Ազգային ժողովում, 01.10.2009 [http://www.parliament.am/news.php?cat\\_id=2&NewsID=3533&year=2009&month=10&day=01](http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=3533&year=2009&month=10&day=01)
15. Նույն տեղում:
16. ՀՀ Ազգային ժողովում ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանի ելույթը հայ-թուրքական արձանագրությունների կապակցու-

թյամբ 2009 թ. հոկտեմբերի 1, Մելքոնյան Ա., Ցեղասպանություն և հայրենագրություն. ճանաչումից հատուցում, հոդվածներ և հարցազրույցներ, Երևան, 2015, էջ 274-279:

17. Պապյան Ա., Հայրենասիրություն. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2012, մաս 2-րդ, Հայ-թուրքական արձանագրությունների վերլուծություն (ելույթ ՀՀ Ազգային ժողովի լսումների ժամանակ, 01.10.2009), էջ 199:

18. Տես ՀՀ Սահմանադրական դատարանի որոշումը 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխ քաղաքում ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» և «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրություններում ամրագրված պարտավորությունների՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը համապատասխանության հարցը որոշելու վերաբերյալ գործով, 12.01.2010, <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2010/pdf/sdv-850.pdf>

19. Թորոսյան Տ., Սահմանադրական դատարանի ամանորեայ նւերը (Նոր Հառաջ, Փարիզ, 29 հունվարի, 2 փետրվարի, 2010):

20. Ավետիսյան Տ., Թուրքիան նախապայմաններ է տեսնում Հայաստանի Սահմանադրական դատարանի որոշման մեջ, 19.01.2010, <http://www.azatutyun.am/content/article/1933694.html>

21. Горгулы А., Турция и Южный Кавказ в 2010г./ КАВКАЗ-2010. Ежегодник Института Кавказа-Ереван, Институт Кавказа, 2012, с.148-149.

22. Տես ՀՀ-ն տարածել է հաղորդագրություն հայ-թուրքական ստորագրված արձանագրությունների վերաբերյալ, «Անկախ», 12.10.2009:

23. Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան առաջարկած փոփոխությունները, Երևան, 2009թ., <http://notoprotocols.net/>

24. Նախագահ Սերժ Սարգսյանի աշխատանքային այցը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, 12.04.2010, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2010/04/12/news-974/> .

25. Նախագահ Սերժ Սարգսյանի աշխատանքային այցը Մոսկվա, 20.04.2010, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2010/04/22/news-983/>

26. Տես Կոալիցիայի հայտարարությունը արձանագրությունների վերաբերյալ, 22.04.2010, <https://www.aysor.am/am/news/2010/04/22/NA-protocols/140490>

27. Տես Սաֆարյան Դ., Հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացի սառեցման հայկական փաստարկների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, հոդվածների ժողովածու, VIII, Երևան, 2012, էջ 313-321:

28. Նախագահ Սերժ Սարգսյանի հեռուստաուղերձը Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման գործընթացի վերաբերյալ, 22.04.2010, <http://www.president.am/hy/press-release/item/2010/04/22/news-983/>

## ԱՄՓՈՓՈՒՄ

### ՑՅՈՒՐԻՒՆՅԱՆ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 2008-2010 ԹԹ.

## ՄԵՐԻ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Հոդվածում ներկայացվում է Շվեյցարիայի միջնորդությամբ սկիզբ դրված Հայաստան-Թուրքիա բանակցությունների նոր փուլը և որպես դրանց հետևանք՝ 2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Շվեյցարիայի Ցյուրիխ քաղաքում Հայաստանի և Թուրքիայի արտգործնախարարների կողմից ստորագրված երկու փաստթղթերը:

Այնուհետև անդրադարձ է կատարվել երկու երկրների խորհրդարաններում ցյուրիխյան արձանագրությունների հետ կապված խորհրդարանական լսումներին և դրանց արդյունքներին: Վերջում, շեշտադրված է այն հանգամանքը, որ Թուրքիան, խախտելով ձեռք բերված համաձայնություններն ու միջազգային պարտավորվածությունները, շարունակում էր Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման հարցում հանդես գալ նախապայմաններով՝ անտեսելով ՀՀ ղեկավարության երկու երկրների միջև առանց նախապայմանների դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու անկեղծ ցանկությունը:

## РЕЗЮМЕ

### ЦЮРИХСКИЕ ПРОТОКОЛЫ И АРМЯНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 2008-2010ГГ.

#### МЕРИ НАДЖАРЯН

**Ключевые слова и выражения:** Геноцид армян, Цюрих, протокол, армяно-турецкие отношения, парламент, предусловия, 10 октября 2009 года.

В статье представлен новый этап армяно-турецких переговоров при посредничестве Швейцарии и как результат этих переговоров – подписание министрами иностранных дел Армении и Турции двух документов. Далее автор делает краткий обзор, посвященный слушаниям в парламентах двух стран по цюрихским протоколам. В конце подчеркнуто то обстоятельство, что Турция, нарушая достигнутые соглашения и международные обязательства, продолжала выдвигать предусловия в вопросе установления дипломатических отношений с Арменией, игнорируя искреннее желание руководства РА в установлении дипломатических отношений между двумя странами без предварительных условий.

## SUMMARY

### ZURICH PROTOCOLS AND ARMENIAN-TURKISH RELATIONS IN 2008-2010

#### MERI NAJARYAN

**Key words and expressions:** Armenian Genocide, Zurich, protocols, Armenian-Turkish relations, parliament, preconditions, October 10, 2009.

The article presents a new phase of Armenia-Turkey negotiations, initiated by Swiss mediation and as a result two documents were signed by Armenian and Turkish Foreign Ministers on the 10th of October, 2009, in Zurich, Switzerland. Then parliamentary sessions on the protocols signed by the parliaments of the two countries and their results are touched upon in the article. At the end, the fact is emphasized that Turkey, violating the reached agreements and the international commitments, continued to put forward some preconditions in the issue of establishing diplomatic relations with Armenia, ignoring the sincere desire of the RA to establish diplomatic relations without preconditions between the two countries.